

JACEK SOBCZAK (Poznań)

Nowa edycja rosyjskich pomników prawa

Staraniem radzieckich historyków ukazały się cztery z przewidzianych dziewięciu tomów edycji rosyjskich pomników prawa, mającej objąć czas od początków prawodawstwa do wybuchu Rewolucji Październikowej. Wydawnictwo to przygotowuje zespół uczonych pod ogólną redakcją O. I. Čistjakowa¹. Inicjatywę pełnego, krytycznego wydania rosyjskich aktów normatywnych wypada powitać z satysfakcją, albowiem, wbrew pozorom, dostępność ich i znajomość nie mogą być uznane za zadowalające. Ubolewać przy okazji wypada, że dzieje prawa rosyjskiego w tak małym stopniu znajdują odbicie w polskich programach uniwersyteckich studiów nad historią państwa i prawą.

Wydawnictwo zostało przygotowane niezwykle starannie i to zarówno od strony merytorycznej, jak i edytorskiej. Każdy z tomów otwiera warsztatowy wstęp poświęcony charakterystyce epoki, w której powstały opublikowane w danym tomie akty. Autorem wstępu do tomu pierwszego jest O. I. Čistjakov; on też razem z A. D. Gorskim przygotował wstęp do tomu drugiego, a z A. G. Mank'ovem — do tomu trzeciego. Tom czwarty poprzedza wstęp pióra M. I. Sizikov'a. Odrębne wstępy poprzedzają także każdy z pomników prawnych publikowanych w poszczególnych tomach edycji. Przedstawiono w nich każdorazowo okoliczności powstania tych pomników, literaturę ich dotyczącą oraz

¹ *Rossijskoe zakonodatel'stvo X-XX vekov. V devjati tomach pod obščej redakciej doktora juridičeskich nauk, profesora O. I. Čistjakova*, t. 1: *Zakonodatel'stvo Drevnej Rusi*, red. V. L. Janin, „Juridičeskaja literatura”, Moskva 1984, s. 430; t. 2: *Zakonodatel'stvo perioda obrazovanija i ukreplenija Russkogo centralizavannogo gosudarstva*, red. A. D. Gorskij, Moskva 1985, s. 519; t. 3: *Akty zemskich soborov*, red. A. G. Man'kov, Moskva 1985, s. 512; t. 4: *Zakonodatel'stvo perioda stanovlenija absoljutizma*, red. A. G. Man'kov, Moskva 1985, s. 512. W edycji przewidziano t. 5: *Zakonodatel'stvo perioda rascveta absoljutizma*; t. 6: *Zakonodatel'stvo pervoj połoviny XIX veka*; t. 7: *Dokumenty krest'janskoj reformy*; t. 8: *Sudebnaja reforma*; t. 9: *Zakonodatel'stvo epochi imperializma i burżuazno-demokratičeskich revoljucij*.

w sposób nader zwięzły treść publikowanych przepisów. Następujące po wstępie teksty aktów prawnych wyodrębniono graficznie i zaopatrzono w niezwykle obszerne komentarze i przypisy edytorskie, odrębne dla każdego z wydawanych pomników. Starano się przy tym wyjaśnić nie tylko treść poszczególnych przepisów i wytłumaczyć znaczenie trudniejszych terminów, ale przede wszystkim wskazać źródła przyjętych rozwiązań prawnych oraz ich powiązania wewnętrzne, w obrębie tak samego pomnika prawa, jak i zewnętrzne z innymi aktami. Edycję każdego pomnika zamyka zestawienie wcześniejszych wydań oraz odnoszących się do niego opracowań.

Wartościowym uzupełnieniem każdego tomu są nieodzowne przy tego rodzaju wydawnictwach indeksy: osób, nazw geograficznych oraz indeks rzeczowy. Podkreślenia wymaga pieczołowitość edycji. Wydawcy zadbali o przejrzystość informacji, wprowadzając w tekście kilka rodzajów czcionek i dwa kolory druku. Niezbyt udanym pomysłem było natomiast potraktowanie przypisów do wprowadzenia, wstępów i komentarzy jako glos marginalnych, rozmieszczonych wzdłuż prawego marginesu tekstu.

Pierwszy tom prezentowanego wydawnictwa poświęcony został prawodawstwu dawnej Rusi. Opublikowane w nim pomniki prawne zgrupowano w trzech częściach. Pierwszą z nich w całości poświęcono *Ruskiej Prawdzie*, najstarszemu i jednemu z najważniejszych pomników prawodawstwa słowiańskiego, będącemu niezastąpionym źródłem informacji o stosunkach społecznych i prawnych, sądownictwie, systemie kar oraz o prawie spadkowym. W wydawnictwie zamieszczono tekst *Krótkiej Prawdy* oraz późniejszej *Obszernej Prawdy* rezygnując z opublikowania *Skróconej Prawdy*, powstałej w późniejszym okresie². Publikowane teksty oparte są na edycji B. D. Grekova³. Podstawą rękopiśmienną stał się rękopis pochodzący z XV w., przechowywany w Bibl. AN ZSRR, uwzględniono jednak odmiany i warianty tekstu *Prawdy* z innych źródeł. Tekst *Krótkiej Prawdy* przygotował do druku E. E. Novickij, który ustawił także bibliografię dotyczącą tego pomnika. *Obszerną Prawdę*

² W kwestii czasu powstania *Skróconej Prawdy* w historiografii rosyjskiej i radzieckiej toczy się spór. S. V. Juszkov (*Russkaja Pravda*, Moskwa 1950, s. 90 i n.) jest zdania, iż pochodzi ona z XV w., M. Tichomirov (*Issledovanie o Russkoj Pravde (proischozhdienie tekstov)*, Moskwa—Leningrad 1941, s. 125-127) stoi na stanowisku, że spisano ją w końcu XV w. (po 1497 r.) lub w pierwszej połowie XVI w., P. I. Mroček-Drozdovskij (*Novoe izdanie Russkoj Pravdy. Učenie zapiski Moskovskogo uniwersiteta Juridičeskij fakul'tet*, wyp. 26, Moskwa 1907, s. 4) opowiada się za jej powstaniem w XVI w. W końcu N. A. Maksimiejko (*Moskovskaja redakcija Russkoj Pravdy. Problemy istočnikovedenija*, Sbornik statej Moskva—Leningrad 1940, s. 127-162) i A. A. Zimin (*Pamjatnik russkogo prava*. Wyp. pervyj, Moskva 1952, s. 76) datują ją na wiek XVII.

³ *Pravda Russkaja* pod red. B. D. Grekova, t. 1, teksty, Moskwa 1939, t. 2 Komentarij, Moskwa—Leningrad 1947.

opracował natomiast J. N. Szczapov, będący także autorem wnikliwych komentarzy, do tekstu i wstępu poprzedzającego oba pomniki. Wstęp ten wypada ocenić szczególnie wysoko. Napisany jasno i treściwie wprowadza czytelnika we wszystkie problemy dotyczące czasu, miejsca powstania i źródeł obu redakcji Prawdy. Autor nie ucieka przy tym od wskazania, jakie kwestie dotyczące Roskiej Prawdy rodzą spory w historiografii. Zastrzeżenia budzi natomiast bibliografia uwzględniająca jedynie wydawnictwa źródłowe i opracowania w języku rosyjskim — i to bardzo wybiórczo. Gwoli przykładu wypada wskazać na pominięcie dzieł K. L. Goetza⁴ i I. Rakowieckiego⁵.

Część druga pierwszego tomu przynosi zbiór zatytułowany *Knjażeskie ustavy i ustavnyje gramoty*. Znalazło się w nim siedem pomników prawnych i statut księcia Włodzimierza Światosławowicza o dziesięcinach, sądach i ludziach cerkiewnych, statut księcia Jarosława dotyczący sądów cerkiewnych, postanowienie włodzimiersko-wołyńskiego księcia Mściśława Daniłowicza dla brześcian z 1289 r., postanowienia księcia Rościsława Mściśławowicza dla biskupa smoleńskiego (*Smolenskie ustavnyje gramoty*), statut nowogródzkiego księcia Światosława Olgowicza o cerkiewnej dziesięcinie, statut kniazia Jarosława o mostach z lat sześćdziesiątych XIII w., nowogródzki statut wielkiego księcia Wsiewołoda o cerkiewnych sądach, ludziach i miarach targowych, w końcu zaś *Rukopisanie knjazja Vsevoloda*, będące cennym źródłem pozwalającym na zbadanie stosunków między księciem, zwierzchnością cerkiewną a ludnością miasta. Ta część edycji jest dziełem trzech uczonych — J. N. Szczapov'a, N. A. Semiderkin'a i redaktora tomu V. L. Janin'a. Pierwszy z nich jest autorem wstępu do publikowanych w tej części źródeł. Spośród jego pióra wyszło także wprowadzenie do statutu księcia Włodzimierza o dziesięcinach, komentarz do jednej z dwóch opublikowanych w edycji wersji tego pomnika, wprowadzenia i komentarze: do jednej z dwóch, zamieszczonych w wydawnictwie, redakcji statutu księcia Jarosława o cerkiewnych sądach oraz do postanowień księcia Mściśława Daniłowicza dla brześcian i księcia Rościsława Mściśławowicza dla biskupa smoleńskiego, a także do statutu księcia Wsiewołoda o cerkiewnych sądach. N. A. Semiderkin opracował bibliografię oraz wprowadzenie i komentarze do: synodalnej redakcji statutu księcia Włodzimierza o dziesięcinach, krótkiej redakcji statutu księcia Jarosława o cerkiewnych sądach. Wprowadzenie i komentarze do pozostałych pomników opublikowanych w tej części tomu są dziełem V. L. Janina.

Akty prawne opublikowane w tej części pierwszego tomu edycji stanowią wybór z dość znacznej grupy źródeł. Kryteria tego wyboru zarówno w sensie zawartości publikowanych dokumentów, jak i terytorialnym wydają się dość niejasne i przypadkowe. Wydaje się, iż większą

⁴ K. L. Goetz, *Das Russische Recht*, Stuttgart 1913, Bd IV, s. 81.

⁵ *Ruska Prawda*, wyd. J. B. Rakowiecki, t. 1-2, Warszawa 1820-1822.

uwagę należało skupić na źródłach pochodzących z terenów, które we wstępie do tej części określono jako zachodnie i południowo-zachodnie ziemie Rusi. Opublikowanie pochodzącej z tego obszaru gramoty Lubarta Gedyminowicza, księcia łuckiego i włodzimierskiego z 1321 r., wspominanej zresztą we wstępie, niewątpliwie wzbogaciłoby treść edycji. Pewna jednostronność edycji jest szczególnie niezrozumiała, jeśli zważyć, że wydawcy dysponowali kilkoma wcześniejszymi zbiorami pomników dla tego okresu i mogli dokonać przemyślanego wyboru⁶.

Ostatnia, trzecia część pierwszego tomu edycji przynosi teksty dwóch sądowych gramot: nowogrodzkiej i pskowskiej. Pierwsza z nich została opracowana w całości przez V. M. Kleandrov'a. Wstęp do drugiej napisał J. G. Alekseev, tekst do druku przygotował T. E. Novicki, który jest też wraz z V. M. Kleandrov'a autorem komentarzy do tej gramoty. Oba pomniki, wielokrotnie w przeszłości wydawane, przynoszą niezwykle interesujące informacje o ustroju sądów oraz zasadach odpowiedzialności karnej i cywilnej, a także sytuacji gospodarczej. W polskich podręcznikach powszechnej historii państwa i prawa oba te akty niesłusznie są pomijane, co jest zresztą, jak się wydaje, wynikiem patrzenia na dzieje historii prawa ziem ruskich przez pryzmat księstwa moskiewskiego. Perspektywa taka nie wydaje się całkowicie uzasadniona i dlatego warto przy okazji zastanowić się nad przywróceniem obu pomnikom należnego im miejsca w polskiej literaturze historycznoprawnej.

Tom drugi prezentowanej edycji obejmuje w istocie rzeczy dwa wyróżnione przez historyków radzieckich okresy rozwoju prawodawstwa w Rosji. Pierwszy z nich to okres jednoczenia ziem ruskich, od XIV do początków XVI w. Końcówą jego cezurę stanowi wydanie w 1497 r. *Sudiebnika*, zbioru praw wspólnego dla wszystkich ziem skupionych pod władzą wielkiego księcia moskiewskiego. *Sudiebnik* ten wydawcy chyba niesłusznie, z krzywdą dla Ruskiej Prawdy, którą posługiwano się także poza terenem Rusi kijowskiej, obdarzają mianem pierwszego ogólnorosyjskiego prawa⁷. Drugi okres związany jest z późniejszym rozwojem zjednoczonego państwa i tworzeniem w Rosji monarchii stanowej.

Zjednoczenie ziem wielkoruskich, przeprowadzenie szeroko zakrojonych reform i przekształcenie państwa w monarchię stanową musiało się odbić na rozwoju wszystkich gałęzi prawa rosyjskiego. Stosunkowo najmniejszym przemianom uległo prawo cywilne, w obrębie którego znowelizowano jedynie niektóre przepisy spadkowe. Istotniejsze zmiany

⁶ Por. *Pamjatnik-i russkogo prava*, wyp. pervyj, Moskva 1952; *Pamjatniki russkogo prava*, wyp. vtoroj. *Pamjatniki prava feodal'no-razdrobленной Rusi XII-XV vv.*, sost. A. A. Zimin, Moskva 1953; *Drevnerusskie knjażeskie ustavy XI-XV vv.*, Moskva Moskva 1976; *Polnoe sobranie russkich letopisej*, t. I-XXXVI, Moskva 1962-1985.

⁷ W kwestii tej por. M. F. Vladimirski-Budanov, *Geschichte, des russischen Rechts, Rechtquellen*, wyd. II, Berlin 1888, s. 259 i n.; J. N. Ščapov, *Knjażeskie ustavy i cerkov' w drevnej Rusi, XI-XIV vv.*, Moskva 1972, s. 179 i n.

zaszły w prawie karnym. Zmieniła się tu sama nazwa przestępstwa, które w miejsce terminu *obida* zaczęto określać mianem *lichie delo*. Wyróżniono także grupę przestępstw skierowanych przeciwko państwu. Przystając traktować karę jako źródło dodatkowego dochodu, odsunięto na drugi plan kary majątkowe, kładąc większy nacisk na funkcję odstraszającą kary. Za większość przestępstw przewidywano kary na życiu i ciele. W pierwszym rzędzie była to kara śmierci oraz kary okaleczające, chociaż nieobca była także ówczesnemu ustawodawstwu kara pozbawienia wolności. Istotną nowością w prawie procesowym było przejście z sądownictwa duchownego śledztwa⁸.

Zmiany w prawie były wynikiem wydania nowych aktów prawnych, które nie obejmowały jednak całości stosunków prawnych. Przekonywającym wydaje się pogląd A. A. Zimina, że Rуска Prawda, jakkolwiek bezpośrednio nie recypowana, miała jednak w państwie moskiewskim moc obowiązującą⁹.

Opublikowane akty prawne zostały zgrupowane w trzech częściach według kryterium rzeczowego. Odejście od wspomnianego na wstępie, dość sztucznego podziału prawodawstwa rosyjskiego na dwa okresy uznać wypada za w pełni uzasadnione. Edycję otwiera obszerny, erudycyjny wstęp, którego autorami są O. I. Čistjakov i A. D. Gorskij. Scharakteryzowano w nim ogólnie epokę, w której powstały opublikowane w wydawnictwie akty prawne szczególną uwagę, poświęcając sytuacji politycznej i gospodarczej oraz przemianom społecznym. Odrębne wstępy poprzedzają także akty zgromadzone w trzech częściach tomu.

W pierwszej części edycji zatytułowanej *Sudiebniki* opublikowano wydany w 1497 r. *Sudiebnik* wielkiego księcia Iwana III oraz pochodzący z 1550 r. *Sudiebnik* cara Iwana IV. Porównanie treści obu tych dokumentów jest świadectwem dążeń do centralizacji państwa, szczególnie jasno widocznej w kwestii organizacji sądownictwa. W obu *Sudiebnikach* znajdują przy tym odbicie normy wcześniejszych aktów prawnych przede wszystkim *Ruskiej Prawdy*, lecz także *Dwińskiej Ustawnej Gramoty*, *Biełozierskiej Ustawnej Gramoty* oraz *Pskowskiej Sądowej Gramoty* i *Nowogrodzkiej Sądowej Gramoty*¹⁰. Zestawienie w jed-

⁸ N. V. Kalačov, *Ob ugovnom prave po Sudebniku carja Ioanna Vasil'eviča*, w: *Juridičeskie zapiski*, izd. P. Redkin, t. II, Moskva 1842, s. 306 i n.; F. M. Dmit'fiev, *Istorija sudebnych instancij i graždanskogo apellacionnogo sudoproizvodstva ot Sudebnika do učereždenija o gubernijach*, Moskva 1859, s. 11; I. D. Beljaev, *Lekcii po istorii russkogo zakonadel'stva*, Moskva 1879, s. 515.

⁹ A. A. Zimin, *Tredicii Pravdy Russkoj v Severo-Vostočnoj Rusi XIV-XV vv.*, w: *Issledovanija po istorii i istoriografii feodalizma*, K 100 — letiju so dnja roždenija akademika B. D. Grekova, Moskva 1982, s. 189-203.

¹⁰ S. V. Juszkov, *Sudebnik 1497 goda. K vnešnej istorii pamjatnika*, w: *Učenie zapiski Saratovskogo gosuniversiteta*, t. V, wyp. 3, Saratov 1925, s. 4-12; L. V. Čerepnin, *Russkie feodal'nye archivy XIV-XV vv.*, č 2, Moskva 1951, s. 348-385; W. N. Tatiščev, *Izbrannye proizvedenija*, Leningrad 1979, s. 127.

nej części wydawnictwa obu Sudiebników pozwala prześledzić rozwój ustawodawstwa. W porównaniu z poprzednim z 1497 r., Sudiebnik z 1550 r. zawierał ponad 32 nowe artykuły, pozostałe zaś zostały poważnie przerobione i poprawione. Dla historyków prawa najistotniejsze wydają się postanowienia Sudiebników, dotyczące prawa sądowego i organizacji wymiaru sprawiedliwości. Niemniej wypada zauważyć, że przynosiły one także przepisy dotyczące administracji, własności ziemskiej i sytuacji ludności zależnej. Szczególnie ciekawe są tu normy Sudiebni-ka Iwana IV z 1550 r., będące wyrazem kompromisu między dążeniem do centralizacji państwa, zamiarem ograniczenia przywilejów bojarskich a chęcią zaspokojenia życzeń powstającego stanu szlacheckiego. Interpretacja zawartych w tym Sudiebniku postanowień budzi od lat spory historyków¹¹.

Wstęp do części, w której opublikowane zostały Sudiebniki opracowała zasłużona ich badaczka S. I. Štamm¹² przy udziale G. A. Kutiny. Ona też sporządziła do nich komentarze i zestawiała bibliografię. Przy edycji Sudiebni-ka z 1550 r. z S. I. Štamm współpracował T. E. Novickij.

Wydawcy szczególną uwagę poświęcili kwestii źródeł Sudiebników. Żałować jednak należy, że ich uwagom w tym względzie daleko do zupełności. Pominięto tu nader istotną i wciąż jeszcze nie do końca zbadaną kwestię wpływu Sudiebni-ka Kazimierza Jagiellończyka na prawo rosyjskie¹³. Problem ten został zaledwie dotknięty w pracach K. Jablonskisa¹⁴, I. P. Starostiny¹⁵, V. Andriulisa¹⁶ oraz S. Vansevi-

¹¹ A. A. Zimin, *Reformy Ivana Groznogo*, Moskva 1960, passim.

¹² S. I. Štamm, *Sudebnik 1497 goda*, Moskva 1955.

¹³ Statut ten został ostatnio ponownie wydany ze wstępem J. Jurginisa i uwagami A. Junulaitisa Kazimiero Teisynas (1468 r.). *Acta Historica Lituanica I*, Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Istorijos Institutas, Vilnius „Mintis” 1967. Por. także I. Daniłowicz, *Statut Kazimierza Jagiellończyka. Pomnik najdawniejszych uchwał litewskich z XV wieku*, Wilno 1826; A. T. Działyński, *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, Poznań 1841, s. 36-55; I. I. Lappo, *Sudebnik Kazimira Jagiloviča*, Belgrad 1939, s. 30-35; *Akty odnosjaščiesja k istorii Zapadnoj Rossii sobrannye i izdannye Archeografičeskoju komissijeju*, St. Petersburg 1846, t. I, s. 80-83.

¹⁴ K. Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai*, Vilnius 1979.

¹⁵ J. P. Starostina, *O meste Sudebnika Kazimira 1468 g. v prave Velikogo Knažestva Litovskogo*, w: *Kul'turnyje sviazi narodov Vostočnoj Europy w XVI v.*, Moskva 1976, s. 94-113; także *Nektoryje osobennosti razvitiija prava vostočnoslavijskich zemel v Velikom Knažestve Litovskom*, w: *Rossija, Polša i Pričernomorie v XV-XVIII v.*, Moskva, s. 118 i n.

¹⁶ V. Andriulis, *Baudžiamosios teisės ir baudžiamojų proceso bruožai Lietuvoje XV a. (Kazimiero Teisynas)*, w: *Teisės bruožai Lietuvoje XV-XIX*, Lietuvos TSR Mokslų Akademijs, Filosofijos, Sociologijos ir Teisės Institutas, Vilnius „Mintis” 1980, s. 6-21. Praca V. Andriulisa poświęcona jest głównie analizie

ciusa¹⁷. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na nader istotne uwagi Juliusza Bardacha o recepcji prawa i nieporozumieniach związanych z tym problemem¹⁸.

Żałować w końcu wypada, że wydawcy nie zwrócili uwagi na dwa późniejsze Sudiebniki pochodzące z końca XVI w., tj. na Sudiebnik Carya Fiodora Iwanowicza i Sudiebnik swodnyj. Miały one wprawdzie jedynie charakter zbiorów prywatnych i nie uzyskały oficjalnego zatwierdzenia, co uzasadniało ich pominięcie w edycji, mogłyby jednak rzucić nowe światło na rozwój instytucji prawnych.

Podstawą publikacji Sudiebników było ich wcześniejsze akademickie wydanie¹⁹. Wartość edycji obniża nieco fakt, że w odniesieniu do Sudiebnika z 1550 r. uwzględniono tylko niektóre z istniejących odmian tekstu.

W drugiej części wydawnictwa znalazły się akty lokalnego zarządu. Podzielono je na dwie grupy, opatrując każdą z nich odrębnym wstępem. Do pierwszej z nich zaliczono gramoty regulujące władze namiestników wielkoksiążęcych. Znalazła się wśród nich gramota Wasyla I wydana w 1397 r. lub 1398 r.²⁰ dla ziemi dwińskiej, która w tym okresie oderwała się na krótko od Nowogrodu, przechodząc pod władzę Moskwy. Zawarto w niej głównie przepisy dotyczące organizacji sądownictwa i procesu. Jest przy tym rzeczą charakterystyczną, że postanowienia dwińskiej gramoty wykazują wielkie podobieństwo do uregulowań zawartych w aktach normatywnych Nowogrodu²¹. Zbliżoną w treści jest *Biełozierskaja Ustawnaja Gramota* z 1488 r., w której uregulowano zakres władzy namiestników na terytorium białozierskiego księstwa wkrótce po jego włączeniu w skład państwa moskiewskiego. Poza normami prawa sądowego w akcie tym znalazły się także przepisy określające zakres władzy, prawa i obowiązki oraz wysokość uposażenia należnego namiestnikom i ich pomocnikom (*tiurunom*). Wyłącznie normy prawa sądowego zawiera *Zapis o duszegubstwie* określający zakres wła-

związków Sudiebnika i Iura Prutenorum. Por. J. Bardach, *Z najnowszych badań nad historią prawa litewskiego*, CPH, t. XXXII, 1980, z. 2, s. 203 i n.; także *Teisės bruožai*, rec. J. Sobczak, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1982, nr 3-4, s. 385-387.

¹⁷ S. Vansevicius, *Lietuvos feodalinės teisės pomiklas* (Kazimiero Teisynui 500 m.), w: *Socialistinė teisė*, 1968, nr 2, s. 44-47.

¹⁸ J. Bardach, *Pojęcie recepcji i jej zakres w historii państwa i prawa*, w: „*Ars Historica*”, Poznań 1976, s. 91 i n.

¹⁹ *Sudebniki XV-XVI vv.*, Moskwa—Leningrad 1952.

²⁰ Data wydania gramoty jest w historiografii sporna. N. M. Karamzin, M. F. Vladimirskij-Budanov i I. D. Beljaev stali na stanowisku, iż wydano ją w 1379 r., N. P. Zagorskim, S. V. Pechma, P. M. Mroček-Drozdovskij opowiadali się za tym, że fakt ten zaistniał w 1398 r. Por. w tej kwestii L. V. Čerepnin, *Russkie feodal'nye*, s. 398.

²¹ *Gramoty Velikogo Novogoroda i Pskova*, Moskwa—Leningrad 1949, nr 7, s. 18.

dzy sądowej namiestników wielkksiążęcych w sprawach o zabójstwa, nieumyślne pozbawienie życia i zasady postępowania w tych sądach. Tę grupę przepisów drugiej części wydawnictwa zamyka *Biełozierskaja Tamożennaja Gramota* (1497), w której uregulowano rozmiary i zasady ściągania rozlicznych opłat targowych²².

W XVI w. pojawił się nowy rodzaj aktów lokalnego zarządu: gubne (powiatowe)²³ i ziemskie gramoty. Gubne gramoty były odmianą wcześniejszych ustawnych gramot. Regulowały one działalność gubnej (powiatowej) władzy, nakładając jednocześnie na ludność obowiązki ściągania i chwywania przestępców. Gramoty te dość jednoznacznie ograniczały władzę namiestników. Gramoty ziemskie regulowały organizację samorządu lokalnego do czasów reform Iwana IV²⁴. W drugiej grupie aktów, zamieszczonych w drugiej części wydawnictwa znalazły się trzy pomniki prawa: *Gubnaja Biełozierskaja Gramota* z 1539 r., należąca do najstarszych gramot tego rodzaju, *Miedynskij Gubnyj Nakaz* (1555) i *Ustavnaja Ziemskaja Gramota Małoj Pienieżki, Vyjskoj i Sury Dvinskogo Uieзда* (1552)²⁵.

Akty prawne zawarte w części drugiej omawianego wydawnictwa stanowią wybór gramot. Edytorzy nie informują przy tym o kryteriach wyboru. Wydaje się on dość przypadkowy, o czym świadczy fakt, że opublikowano gramoty z wybranych terenów państwa moskiewskiego. W tej części wydawnictwo zdaje się znacznie ustępować wcześniejszym edycjom. Wstęp do tej części oraz komentarze do opublikowanych aktów przygotował B. V. Vilenski przy współudziale V. M. Kleandrowej i G. A. Kutiny²⁶.

²² Podstawą publikacji pomników prawa ogłoszonych w tej grupie części drugiej wydawnictwa była wcześniejsza edycja gramot. Por. *Akty social'no-ekonomiceskoj istorii Severo-Vostočnoj Rusi konce XIV nacała XVI vv.*, t. III, Moskwa 1964, nr 7, *Dvinskaja Ustavnaja Gramota*, s. 21-22; nr 12, *Zapis o Dušegubstve*, s. 27-29; nr 22, *Belczerskaja Ustavnaja Gramota*, s. 38-41; nr 23, *Belczerskaja Tamożennaja Gramota*, s. 41-43.

²³ Termin guba tłumaczony jest jako powiat, okręg. Por. I. I. Srezniewskij, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka*, t. II, St. Petersburg 1895, s. 605; L. Bazyłow, *Historia Rosji*, wyd. III, Wrocław 1985, s. 99.

²⁴ S. A. Šumakov, *Gubnye i zemskie gramoty Moskovskogo gosudarstva*, Moskwa 1895, passim; N. P. Zagoskin, *Ustavnnye gramoty XIV-XVI vv., opredelajuščie porjadok mestnogo pravitel'stvennogo upravlenija*, Kazań 1876, passim.

²⁵ Dwa pierwsze z tych aktów zostały opublikowane na podstawie edycji L. V. Čerepnina, *Pamjatniki russkogo prava*, Moskwa 1956, s. 179-185 i 356-370. Trzeci na podstawie tekstu wydane przez A. I. Kppanieva w t. VIII *Istoričeskogo archiva*, Moskwa 1953.

²⁶ *Namiestnič'i, gubnye i zemskie gramoty Moskovskogo gosudarstva*, pod red. A. I. Jakovleva, Moskwa 1909; *Akty Archeografičeskoj ekspedicii*, t. 1, St. Petersburg 1836; *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*, pod red. S. N. Balka, Moskwa-Leningrad 1949; *Pamjetniki russkogo prava*, pod red. L. V. Čerepnina, wyp. tretij, Moskwa 1955, wyp. četvertij Moskwa 1956.

W trzeciej części wydawnictwa znalazł się tylko jeden pomnik prawa — *Stogław*, zbiór postanowień cerkiewno-ziemskiego soboru z 1551 r. Postanowienia tego soboru zebrane w księdze w stu rozdziałach — stąd nazwa aktu — zajmują ważne miejsce wśród reform wprowadzonych w Rosji w połowie XVI w.²⁷ Sobór, na którym obok duchownych zasiadał car, kniaziowie, bojarzy, zajmował się w pierwszym rzędzie problemami cerkwi, umocnieniem dyscypliny duchowieństwa, walką ze złym prowadzeniem się jego części, z pijanstwem, rozpustą i łapownictwem. W postanowieniach soboru opisanych w formie odpowiedzi na pytania stawiane przez cara podjęto próbę ujednolicenia obowiązków cerkiewnych, ustalenia zasad przepisowywania cerkiewnych ksiąg i malowania ikon. Duchowieństwo zostało zobowiązane do otwierania szkół i niełamania dyscypliny. Unieważniono szereg nadań na rzecz klasztorów i zabroniono im kupowania dóbr ziemskich. Potwierdzono jednak prawo duchownych do posiadania ziemi. W *Stogławie* znalazły się przepisy prawa karnego rodzinnego, a nawet normy regulujące postępowanie przed sądami cerkiewnymi²⁸.

Opublikowanie tego pomnika prawa należy powitać z wielkim zadowoleniem, zważywszy, iż ostatnie jego wydanie oparte na edycji z połowy XIX w. miało miejsce w pierwszych latach obecnego stulecia. Żałować należy, że wydawcy nie podjęli próby nowego, krytycznego opracowania tekstu, zadowalając się przedrukiem tak starej publikacji, którą opatrzone jednak nader szczegółowym i bardzo obszernym komentarzem²⁹. Jego autorzy — N. A. Semiderkin, T. E. Novickij, S. I. Štamm — będący równocześnie twórcami wstępu do tej części edycji, podkreślają jednak, że wobec istnienia znacznej liczby odpisów *Stogłowa* podjęcie takiej próby przekraczałoby ramy zakresłone wydawnictwu. Byłoby jednak rzeczą ze wszech miar pożądaną, aby taka pełna, krytyczna, nowoczesna edycja *Stogłowa* ujrzała światło dzienne. Mimo że *Stogław* obowiązywał dość krótko, bo jedynie do 1667 r., a więc nieco

²⁷ W istocie rzeczy, wbrew nazwie *Stogław* zawiera 101 rozdziałów, a według niektórych odpisów nawet 103. Te dodatkowe rozdziały weszły w skład *Stogława* już po zakończeniu prac soboru. Por. N. E. Nosov, *Stanovlenie soslovno-predstavitel'nych učereždenij w Rossii. Izyskanijsa o zemskoj reforme Ivana Groznogo*, Leningrad 1969, s. 108 - 117.

²⁸ D. O. Stefanovič, *O stoglave. Ego proischoždenie, redakcii i sostav*, St. Petersburg 1909, s. 89; I. V. Beljaev, *Ob istoričeskom značenii dejanin Moskovskogo sobora 1555*, w: *Russkaja beseda*, Moskva 1858, c. IV, s. 18 i n.; L. V. Čerepnin, *Zemskie sobory Russkogo gosudarstva w XVI-XVII vv.*, Moskva 1978, s. 81; A. S. Pavlev, *Kurs cerkovnogo prava*, Trcice — Cergieva lavra, 1903, s. 170 - 174.

²⁹ *Stogław*, Kazan' 1911. Wydanie to było w zasadzie przedrukiem wcześniejszego opublikowanego w Kazaniu w 1862 r.

ponad 100 lat, wydaje się on pierwszorzędnym źródłem nie tylko dla historii prawa cerkiewnego, ale i dla badań dziejów politycznych i gospodarczych Rosji⁸⁰.

Kolejny tom, nader interesujący dla polskich historyków, szczególnie w ostatniej jego części, przynosi postanowienia soborów ziemskich. Część pierwsza zawiera akty ziemskich soborów końca XVI w. i początku XVII w. Znalazło się wśród nich sześć pomników prawa: *Prigovor cerkowno — zemskogo sobora 1580 goda*, *Prigovor cerkowno — zemskogo sobora 1584 goda*, *Sobornoe opredelenie ob izbranii carem Borisa Fedoroviča Godunowa 1598 goda*, *Prigovor zemskogo sobora pervogo opolčenijsa 1611 goda*, *Gramota v Tot'mu voevode A. I. Gołočałowu i pod'djačemu D. Botałowu c izłożeniem prigovora sobora o sbore za 1616 g.*, *Okružnaja gramota carja Michaiła Fedoroviča v Novogrod voevodam bojarinu knjazju Ivanu Chovanskomu, Mironu Vel'jaminovy i d'jaku Fret'jaku Kopninu o prisylke v Moskvu vybornych s doneseniem o vseh novgorodskich dochodach 1619 god.* Tekst wszystkich źródeł poprzedza obszerny wstęp, wspólny dla wszystkich aktów, którego autorem jest T. E. Novickij. On też przygotował dokumenty do druku i opatrzył je komentarzem. Dla historyka polskiego szczególnie interesująca wydaje się *Okružnaja gramota carja Michaiła Fedoroviča* z 1619 r., w której na wstępie wspomniano o okolicznościach powrotu z niewoli polskiej w wyniku rozejmu dewilińskiego ojca cara Michała, metropolity Filareta (Fiodora Nikitycza Romanowa), naświetlając przy okazji stosunek cara do Korony i Litwy. Dla dziejów prawa rosyjskiego moment ten był także niezmiernie ważny, od tej bowiem chwili w wyniku zabiegów metropolity dążącego do wzmocnienia władzy centralnej przestano poczynawszy od 1621 do 1632 r. zwoływać sobory ziemskie.

W drugiej części trzeciego tomu opublikowano Soborowe Ułożenie (*Sobornoe Uloženie*) składający się z 25 rozdziałów i obejmujący 967 artykułów kodeks prawa obowiązujący w Rosji aż do wejścia w życie w 1835 r. Zbioru praw cesarstwa rosyjskiego (*Svodu zakonov rossijskoj imperii*). Tekst źródła poprzedzili wstępem A. G. Man'kov, O. I. Čistjakov. Pierwszy z nich przygotował także pomnik do druku, opierając się na pierwodruku z 1649 r. Autorami obszernych komentarzy do Ułożenia są oprócz wspomnianych wyżej twórców wstępu: S. I. Štamm, S. B. Čirikin, V. P. Portnov, V. I. Karpiec. Trudno w tym miejscu podjąć bliższą analizę publikowanego źródła, które doczekało się już wcześniej kilku krytycznych wydań. Wskazać jednak wypada na dość poważne luki w bibliografii, w której pominięto tak szereg wcześniej-

⁸⁰ W kwestii uchylenia Stogława — M. F. Vladimirski-Budanov, *Obzor istorii russkogo prava*, wyd. 6, St. Petersburg 1909, s. 273.

szych edycji pomnika³¹, jak i znaczną liczbę opracowań³². Wśród literatury odnoszącej się do Soborowego Ułożenia uwzględniono jedynie pozycje rosyjskie. Zresztą wszelkie zestawienia bibliografii w tomie trzecim edycji, których autorem jest T. E. Novickij, w odróżnieniu od pozostałych tomów, noszą piętno pośpiesznej i pobieżnej redakcji.

Zamyka tom część zatytułowana *Akty ziemskich soborov 50-ch godov XVII veka*. W jej ramach opublikowano tylko jeden dokument, a mianowicie postanowienie ziemskiego soboru o zjednoczeniu Ukrainy z Rosją, z 1 października 1653 r., które przygotował do druku, poprzedził wstępem i opatrzył komentarzem T. E. Novickij. Wybór tego źródła, dotyczącego prawa publicznego i stosunków międzypaństwowych, wydaje się dosyć przypadkowy i niezbyt przystaje do koncepcji wydawnictwa. Razi zawarta we wstępie publicystyczna i dość jednostronna interpretacja tekstu oraz poważne błędy komentarza³³. Rzucają się także i w tym miejscu w oczy braki w podanej literaturze przedmiotu. Pominęto w niej nie tylko opracowania polskie, ale i wiele ważnych prac badaczy radzieckich. Podkreślić wypada, że ta część edycji, w której opracowaniu uczestniczył T. E. Novickij wydaje się zdecydowanie najslabsza. Mankamentem tomu trzeciego zresztą zauważonym przez wydawców i podniesionym we wstępie, jest pominięcie w treści tomu ksiąg *prikazów*.

Czwarty tom wydawnictwa obejmujący okres od początku drugiej połowy XVII w. do końca pierwszego czterdziestolecia XVIII w. różni się nieco układem treści od pozostałych. Zamieszczone w nim teksty aktów prawnych zgrupowano bowiem według kryterium rzeczowego. Po obszernym, erudycyjnym wstępie A. G. Man'kova i O. I. Čistjakova umieszczono źródła określające sytuację prawną ludności opracowane przez A. G. Man'kova, który jest także autorem wprowadzenia do tej części i obszernych komentarzy. Publikowane w tej części źródła podzielono

³¹ Sobornoe Ułożenie (*Ułożenie po katoromu sud i rasprava vo vsjakich delach v Rossijskom Gosudarstve proizvodsja pri vladeni [...] carja Alekszeja Michailoviča, izdano četvertym tisnieniem*, S. Petersburg 1776, Sobornoe Ułożenie caria Alekseja Michailoviča 1649 goda, Moskva 1907; *Allgemeines Russisches Landrecht, wie solches auf Befehl [...] Alexei Michailovic [...] Aus dem Russichen in Teutsche übersetzt hebst einer*, Vorrede B. G. Struvens, Dantzing 1723.

³² D. Czarska, *Sobornoye Ułożenije 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970; M. D. Jakonov, *Istočniki devjatnadcatoj glavy Sobornogo Uoženija 1649 g.*, w: *Istoričeskij Archiv*, 1 kniga, Petrograd 1919, s. 19 i n.; V. Glöztner, *Die strafrechtliche Terminologie des Uloženie 1649*, Wiesbaden 1967; I. Malinowski, *Istočniki Uloženija carija Alekseja Michajłoviča*, w: *Juridičeskij Vestnik*, t. 3, kn. 2, Moskva 1889, s. 309 i n.; G. G. Tellberg, *Očerki političeskogo suda i političeskich prestuplenii v Moskovuskovskom gosudarstve XVII v.*, Moskva 1912.

³³ Na przykład 459 kasztelan w drugiej połowie XVII w. to nie komendant twierdzy, a urzędnik ziemski.

na dotyczące „feudałów”, odnoszące się do chłopów oraz przysługujące mieszczanom. Wśród pierwszych z nich znalazły się: *Sobornoe dejanie ob uničtoženii mestničestva* z 1682 r., *Tabel' o rangach vsech činov* z 1722 r. Chłopów dotyczyły *Nakaz syščikam begłych krest'jan i chłopov* z 1683 r., *Ukaz o zapisi kupčich i postupnych na votčinnnych i promestnych krest'jan v pomectnom prikaze* [...] z 1688 r., *Ukaz o posyłke syščikov vo vce goroda dlja syska begłych krest'jan i chołopov* [...] z 1698 r., *Ukaz o nakazanii krest'jan i bobylej za nepovinovenie swoim vladel'cam za pobegi* z 1713 r., *Ukaz o rozvarščennii w prežnie mesta begłych krest'jan i bobylej* z 1721 r. Do mieszczan odnosiły się natomiast: *Novotoprovij ustav* z 1667 i *Ukaz ob ostavlenii za posadom Jarostavlja i inych gospodov krest'jan, bobylej, zakladčikov i zachrebetnikov, poselivšichsja i zanimavšichsja trgovlej* [...] z 1688 r. Publikowane w dalszych częściach akty prawne dotyczą: ustroju administracyjnego państwa³⁴, prawa cywilnego³⁵, karnego³⁶ oraz procesu sądowego³⁷.

Czytając akty prawne zebrane w tomie czwartym nie sposób oprzeć się refleksji, że większość z nich, z wyjątkiem może prawa o rangach, jest pomijana w toku zajęć z historii prawa na naszych uniwersytetach. Nie sposób też nie zauważyć, iż radzieccy historycy analizując te akty prawne nie starają się dociec wpływów, jakie — być może — wywarły na prawodawstwo rosyjskie i kształt poszczególnych norm ustawodawstwa zachodnie i prawo rzymskie. Prowadzenie studiów w tym kierunku, jak zdaje się tego dowodzić praca I. Kwiatkowskiej, dotycząca

³⁴ W grupie tej znalazły się: *Ukaz o sostavlenii v prikazach proektov zakonov dopolnajuščich Ułożenie i posledjuščie ukazy* z 1695 r., *Ukaz ob učereždenii gubernij i o rospisanii k nim gorodov* z 1708 r.; *Ukaz ob učereždenii Pravitel strujuščego Senata i o personal'nom ego sostave* z 1711 r.; *Ukaz o fiskalach i o ich dolžnosti i dejstrij* z 1714 r.; *Prosenie senatorov carju Petru I o prinjatii im kitula Otca otečestrija, imperatora Vserossijskogo, Petra Velikogo* z 1721 r., *Ukaz o razložennii podušnago sbora* z 1722 r., *Ukaz ob ustanovlenii dolžnosti prokurorov v nadvornych sudach i o predelach kompetencii nadvornych sudov w delach po donosam fiskal'skim i pročich ljudej* z 1722 r.; *Ukaz o chranenii prav graždanskich* z 1722 r.; *Ukaz o dolžnosti Senata* z 1722 r.; *Ukaz o dolžnosti general-prokurora* z 1722 r.; *Plakat o zbore podušnomo i protčem* z 1724 r.

³⁵ W tej części zamieszczono: *Novoukaznije stat'i o pomest'jach* z 1676 r.; *Novoukaznye stat'i o votčinach* z 1676 r.; *Ukaz o nasledovanii posle umešich vsech pomestnych zemel'ich det'mi, vnukami i pravnukami verstannymi i neverstannymi* z 1684 r.; *Imennoj dannyi rozrjadu ob obrjade soveršenija vsjakogo rodakrepostnych aktov* z 1701 r.; *O porjadke nasledovanija v dviżimych i nedviżimych imuščestvach* z 1714 r.

³⁶ Opublikowano tu *Artikul voinskij* z 1715 r.

³⁷ Zamieszczono w tej części: *Imennoj ukaz ob otmene v sudnych delach onych stavok o bytin vmesto onych rasprosu i rozysku, o svidetel'jach ob otrode onych, o prosjage, o nakazanii lžesvidetelej i o pošlinnych den'gach* z 1697 r.; *Kratkoe izobrażenie procesov ili sudebnych tjažeb* z 1715 r.; *Ukaz o forme suda* z 1723 r.

wcześniejszego okresu, której zresztą wydawcom nie udało się uwzględnić — dać może niezmiernie interesujące efekty³⁸. Żałować także należy, że nie pokuszono się o rozważenie, jak w okresie objętym tomem czwartym wyglądała hierarchia norm prawnych.

Wydanie pierwszych czterech tomów edycji mającej objąć całość rosyjskiego prawodawstwa należy powitać z wielkim zadowoleniem. Podnoszone wyżej pewne uwagi krytyczne nie mogą w niczym podważyć ogólnie pozytywnej oceny tego ogromnie ważnego wydawnictwa. Wypada jedynie żałować, iż polskie zamierzenia dotyczące rozszerzonej, krytycznej edycji Voluminów Legum pozostają od lat w sferze niezrealizowanych zamierzeń.

³⁸ I. Kwiatkowska, *Prawo karne w kodyfikacji rosyjskiej 1549 roku*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace prawnicze, z. 105, Warszawa—Kraków 1984.

